

Prof. Dr. Nilüfer KURUYAZICI
Alman Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı

FARKLI BİR SÜRGÜN:

1933 TÜRKİYE ÜNİVERSİTE REFORMU VE ALMAN BİLİM ADAMLARI

Cumhuriyetin 75. yıl kutlamaları kapsamında ele alınması gerektiğine inandığım önemli bir konu, Atatürk'ün 1933'de gerçekleştirdiği üniversite reformudur. Bu reform, çağdaş Türk üniversitelerinin kuruluş öyküsü açısından olduğu kadar, Hitler yönetiminden kaçan dünyaca ünlü Alman bilim adamlarının/sanatçılarının Türkiye'ye gelmesine olanak sağlaması yönünden de büyük önem taşır. Öbür yandan bu Alman 'hocalar'ın sürgün öyküsü, hem Türk-Alman ilişkileri ve Türk/Alman bilim tarihi içinde, hem de cumhuriyetin ikinci on yılının değerlendirilmesi çerçevesinde ele alınması gereken bir konudur. Genelde Almanların çeşitli zamanlarda hazırladığı 'Türkiye'deki Alman Asıllı Politik Göçmenler' konulu sergilerin çoğu Almanya'dan kaçarak 1933-45 yılları arasında Türkiye'de yaşayan bilim adamlarını tanıtmaya, onların Türkiye'de gerçekleştirdikleri çalışmaları anlatmaya yönelik oluyor.¹⁸ Bu da daha çok Alman üniversite tarihi içinde ve Hitler yönetiminin olumsuz etkileri açısından önem taşıyor. Ben ise farklı bir boyut katarak konuya hem 'onların', hem de 'bizim' açımızdan bakmaya çalışacağım. Önce 'mülteci' Alman profesörlerin konumunu ve katkılarını, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş öyküsü içinde, 'bizim' açımızdan ele alacağım. Sonra bir de, Alman hocaların Türkiye'de 1933 sonrası yaşadıkları bu geniş kapsamlı sürgüne ve genç Cumhuriyet Türkiye'si'ne bakışlarını, 'onların' kendi sözlerinden yola çıkarak değerlendirmeye çalışacağım. Bu konuda Almanya'da yapılmış çok sayıda araştırma varsa da ilgili bilim adamlarının kişisel anılarını, başka bir deyişle 'canlı tarih'i yansıtmaları açısından özellikle iki yapıt önem taşıyor. Bunların

¹⁸ Bu sergilerin sonuncusu 27.10 - 14.11.1998 tarihleri arasında **Sığınılan Ülke Türkiye (Exil Türkei)** adıyla İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinde açıldı

birincisi 1933-1952 arasında İstanbul Üniversitesi'nde iktisat dersleri vermiş olan maliyeci Prof. Dr. Fritz Neumark'ın 1980'de yayımlanan **Zuflucht am Bosphorus**, ikincisi de 1933-43 arasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde, 1943-52 arasında da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde çalışmış olan Prof. Dr. Ernst E. Hirsch'in 1982'de yayımlanan **Aus des Kaisers Zeiten durch Weimarer Republik in das Land Atatürks** adlı anıları.¹⁹ Bunların yanı sıra değerlendirebileceğimiz, ama anı değil de, daha çok bilimsel bir araştırma niteliğinde olan ve Alman bilim adamlarının sürgününü bütünüyle ele alan Prof. Dr. Horst Widmann'ın 1973'te yayımlanan **Exil und Bildungshilfe** adlı yapıtı var²⁰. 1927 doğumlu olan Widmann gerçi Türkiye'ye sığınan sürgün bilim adamlarından değildir, ama 1961-65 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi'nde okutman olarak çalışmış, 1968-70 arasında da DAAD bursu ile araştırmalar yapmak için Türkiye'de bulunmuştur. Ayrıca Liselotte Dieckmann'ın Türkiye'deki sürgün akademisyenleri konu eden 1964'te yayımlanmış, ama Türkçeye çevrilmemiş bir yazısına²¹ da, olaylara bu yapıtlardakinden daha farklı bir gözle baktığı için değinmek istiyorum.

İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş öyküsü

İstanbul Üniversitesinin kuruluş öyküsü, hiç kuşkusuz, sürgün Alman bilim adamlarından bağımsız düşünülemez. Onların Türkiye'ye geldikleri yıl olan 1933, bu öykü içinde yeni bir dönemin başlamasını, bugünkü anlamda

¹⁹ Neumark, Fritz, **Zuflucht am Bosphorus** (Türkçesi: **Boğaziçine Sığınanlar. Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953**, çev. Şefik Alp Bahadır, İstanbul 1982.

Hirsch, Ernst E., **Aus des Kaisers Zeiten durch Weimarer Republik in das Land Atatürks. Eine unzeitgemässe Autobiographie** (Türkçesi: **Hatıralarım. Kayser Dönemi - Weimar Cumhuriyeti - Atatürk Ülkesi. Zaman Sınırlarını Aşan, Bir Hayat Hikayesi**, Ankara 1985.

²⁰ Widmann, Horst, **Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige Akademische Emigration in die Türkei nach 1933** (Türkçesi: **Atatürk Üniversite Reformu. Almanca Konuşan Ülkelerden 1933 Yılından Sonra Türkiye'ye Gelen Öğretim Üyeleri**, çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil ve Dr. Serpil Bozkurt, İstanbul 1981.

²¹ Liselotte Dieckmann, "Akademische Emigranten in der Türkei", in: Egon Schwarz und Matthias Wegner (Hg), **Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil**, Hamburg 1964, S.122-126.

gerçek bir üniversite modelinin oluşturulmasını da simgelemektedir. İstanbul Üniversitesi'nin geçmişine baktığımızda, kuruluş tarihiyle ilgili farklı görüşlere rastlamaktayız. Fatih'in İstanbul'u almasından sonra kurulan Fatih Medresesi'nin "İstanbul Üniversitesi'nin temelini teşkil ettiği ve (onun) yılların içinde kendisini reforme ederek varlığını devam ettirdiği" görüşünü ileri sürenler²² varsa da, tam tersi bir görüşte olan kaynaklar da az değildir. Örneğin Tahir Hatipoğlu, **Türkiye Üniversite Tarihi, 1845-1997** adlı araştırmasında, "Bazı kişiler üniversitenin medreselerin devamı olduğunu ileri sürmekte ve medrese, darülfünun ve üniversite sıralaması yapmaktadırlar. Oysa hiç ilgisi yoktur" dedikten sonra, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün 1. Maarif Şurası'na sunduğu rapordan medreselerle ilgili şu sözleri alıntılanmaktadır: "Medrese koyu dincidir. Bilginin değil, bilgisizliğin, geriliğin ve yobazlığın kaynağı idi. Tanzimat medreseyi kaldıramadığı için onun yanında mektebi kurdu". Hatipoğlu kendi görüşünü de, "Koyu dinci olan bir kurum bilimci kuruluş yerine geçemez. Medrese olsa olsa raporda yazıldığı gibi mektebin dinsel öğretim yaparı olabilir" diye belirtmektedir.²³ Osmanlı İmparatorluğu'nda üniversite sözcüğünün karşılığı olarak 'darülfünun' kullanılmış, ancak 1933'de bu adı taşıyan kurumun kapatılmasından sonra darülfünun yerine evrensel bir sözcük olan üniversite kullanılmaya başlamıştır.

Cumhuriyet tarihinin yazı devrimi, hukuk devrimi, dil devrimi, kıyafet devrimi, öğretimin birleştirilmesi, saltanatın ve halifeliğin kaldırılması gibi köklü devrimleri genelde 1924-28 yılları arasında yapılmakla birlikte, Darülfünun'un kapatılarak İstanbul Üniversitesi'nin kurulması anlamına gelen üniversite reformu ancak 1933'de gerçekleştirilmiştir. Ama buna gecikmiş bir reform gözüyle bakmak belki de yanlıştır. Çünkü 1924'te tüzel kişilik tanınmasına karşın Darülfünun, yapılmakta olan devrimlere ve yeniliklere arka çıkmadığı gibi, yazı devrimini ve Latin harflerini de protesto etmiştir. Zamanın Maarif (Milli Eğitim) Bakanı Dr. Reşit Galip, Darülfünun'un beklenen gelişmeye ve ilerlemeye eremediğini söyleyerek şu gerekçeyi ileri sürmüştür: "Ülkede siyasal, toplumsal büyük devrimler oldu. Darülfünun bunlara karşı yansız bir gözlemci kaldı. İktisadi alanda esashi

²² Prof.Dr.Mehmet Saray, **İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)**, Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul-1996, s.5.

²³ M.Tahir Hatipoğlu, **Türkiye Üniversite Tarihi 1845 - 1997**, Selvi Yayınevi Ankara 1998, s.106.

hareketler oldu. Darülfünun bunlardan habersiz göründü. Hukukta köklü değişiklikler oldu. Darülfünun yalnız yeni yasaları öğretim programına almakla yetindi. Harf devrimi oldu, özdil hareketi başladı, Darülfünun hiç tınmadı. Yeni bir tarih anlayışı, ulusal bir hareket halinde bütün ülkeyi sardı. Darülfünun'da buna bir ilgi uyandırabilmek için üç yıl kadar beklemek ve uğraşmak gerekti. İstanbul Darülfünun'u artık durmuştu, kendisine kapanmıştı, dış dünyadan elini ayağını çekmişti."²⁴

Üniversite tarihimizde Alman bilim adamlarıyla ilk ilişki I. Dünya Savaşı yıllarında kurulmuştur. 1914 öncesinde Darülfünun üzerinde Fransız etkisi vardır. I. Dünya Savaşı'nda Almanlarla yapılan işbirliği sonucunda yirmi Alman, bir Macar profesörün getirilmesiyle Alman etkisi belirgin olmaya başlamıştır (Bu etki daha sonraları 1956'da ODTÜ'nün açılması, 1981'de de YÖK'ün kurulmasıyla Amerikan etkisine dönüşecektir). Ama 1919 Mondros Mütarekesi gereğince 1918-19 ders yılı başında Alman profesörler ülkelerine dönmüştür. Bu dönemde gelenler Darülfünun'un yenilenmesine fazla bir katkıda bulunamamışlardır; hatta Prof. Dr. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu onların durumunu "Darülfünun'un sürüklenmekte olduğu uçuruma onlar da ayaklarını kapırdılar" sözleriyle belirtmektedir. Oysa 1933'te Türkiye'ye çağrılan Alman profesörler için durum değişiktir. Yine de 1919, Türk özerk üniversite modelinin oluşması, 'üniversiteye özerklik' kavramını o günkü koşullarda en ileriye götüren düzenlemenin yapılması açısından önemli bir tarihtir. Bu özerk yapı 1924'te daha da geliştirilmiş, ama "1933'te kurulan yeni üniversitenin oluşumunda özerklik, tüzel kişilik ve bilimsel özerklik gibi kavramlar yer almamıştır."²⁵ Kuruluştaki büyük emekleri geçen hukukçu Prof. Hirsch'in değerlendirmesine göre de: "Yakından bakacak olursanız, üniversite reformu aslında bir reform da değildi. Daha çok, Kemalist Türkiye'nin kendisinden beklediği ve talep ettiği ödevleri yerine getirecek durumda olmayan bir yüksek okul kapatılmış, yerine yeni baştan bir üniversite, İstanbul Üniversitesi kurulmuştu."²⁶

Bir bilim göçü: Sürgün Alman profesörlerin Türkiye'ye gelmesi

Darülfünun'un yenilenmesi gereği üzerine, 1932 yılında Cenevre Üniversitesi pedagoji profesörü Albert Malche'den bir reform önerisi

²⁴ agy., s.100.

²⁵ agy., s.54.

²⁶ Hirsch, *Hatıralarım...*, s.338.

hazırlaması istenmişti. Hazırladığı raporda Prof. Malche, pratik uygulama ve seminerlerin azlığı, derslerin daha çok ansiklopedik bilgi verme biçiminde ve ezbere dayalı olduğu, ders yöntemlerinin eskimişliği, Türkçe bilimsel yayınların eksikliği, yabancı dil bilgisinin yetersizliği ve geleceğin bilim adamlarının ancak yurt dışında yetiştirilebilecekleri üzerinde duruyordu. Prof. Hirsch anılarında, Prof. Malche'nin raporunu şöyle bitirdiğini anlatıyor: "Malche, üniversite denince akla bilimsel düşünce yöntemini öğreten bir kurumun gelmesi gerektiğini bildirdi. Üniversite adını hakkeden bir kurum, bilimsel bir tutum, bilimsel bir zihniyet ortaya koymalıydı. Bilimsel tutum olmaksızın kurtuluş da olamazdı."²⁷ Ama önemli olan, Darülfünun kapandıktan sonra İstanbul Üniversitesi adı altında gerçekleştirilecek olan yeni kuruluşun öğretim üyelerinin kimler olacağıydı. O dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'e göre öğretim kadrosunu üç kaynak oluşturacaktı: Darülfünun'un 240 hocasından kadroya alınan 71 profesör, Cumhuriyetin kurulmasından bu yana Avrupa üniversitelerinde öğrenimlerini tamamlayarak yurda dönen ve bir iki yıl içinde doçent olmaları beklenen genç öğretim elemanları, bir de yabancı profesörler.

Yeni kurulan üniversitenin kadrosuna alınacak yabancı profesörler, Almanya'da Hitler önderliğinde gelişen Yahudi düşmanlığı sonucu ülkelerini terk etmek zorunda bırakılan bilim adamlarıydı. 30 Ocak 1933'te yönetime gelen Nasyonal Sosyalistler, politik düşüncelerini beğenmedikleri öğretim üyelerini emekliye ayırıyor, işten uzaklaştırıyor, tutuklatıyor ya da en azından onlara uyarı veriyorlardı. Yurt dışına kaçabilmek için uğraşan zor durumdaki bu bilim adamlarına önderlik eden Prof. Schwartz'ın Prof. Malche ile ilişki kurması, onlara yeni bir umut kapısı açmıştı. Schwartz'ın sözleriyle, "Biliyordum ki bu an, Almanya'dan rezilce ve alçakça kovulmuş kişiler için yeniden yaratılış anlamına geliyordu. Harika ve Batı'nın pisliğinin bulaşmadığı bir ülke keşfediyordum!"²⁸ 5-7 Temmuz 1933 tarihleri arasında İstanbul ve Ankara'da yapılan görüşmelerin sonunda Türk hükümeti, ülkesine 'iltica' edecek öğretim üyelerinin üniversitenin kuruluşunda çalışmalarını kabul etti. Böylelikle Türk-Alman ilişkilerinde önemli bir yeri olan 'Alman bilim adamlarının Türkiye'ye zorunlu göçü' başlıyordu. Horst Widmann, genel bir değerlendirmeye bu siyasal

²⁷ agy., s.242

²⁸ Widmann, *Atatürk...*, s.44.

mültecileri ikiye ayırıyor. Birinci gruba (örneğin von Aster ya da Kosswig gibi) Alman oldukları halde o dönemin siyasal ideolojisi ile bağdaşmayıp ülkelerini terk edenleri, ikinci gruba ise Yahudi olduğu ya da (annesi, babası, dedesi, eşi gibi) aile bireyleri arasında bir Yahudi bulunduğu için Almanya'yı terke zorlananları koyuyor. Fritz Neumark bu iki gruba bir de "inanmış sosyal demokrat mülteciler"i ekliyor.²⁹

Genelde 'sürgün' olgusu

"Sürgünlük, kaçınılmaz olanı yaşamaktır. Yersizliğin, yurtsuzluğun kıyasına gelinmekle başlar. Bunun ivmesi de koşulların gücünden gelir. Karşı konulan, savaşılan koşullarda yenik düşme sonrasında kaçınılıp sığınılacak bir yer/yurt arayışıdır tüm bunlar sonrasında yaşanan... Sürgünlük bir durumdur; insanlığın trajik serüvenini anlatır bize."³⁰ Sürgün olgusuyla tarihin her döneminde, özellikle de baskı rejimlerinin yaşandığı ülkelerde karşılaşılıyor. Çeşitli nedenlerle ülkesinden uzakta yaşamayı seçmek ya da buna zorlanmak, 'sürgün'ü olduğu kadar, 'göçmenlik', 'iltica/mültecilik'³¹ gibi durumları da yaratıyor. 'Ülkesinden uzakta yaşamaya zorlanmak' ve 'yurdundan edilmişlik duygusu' tüm bu kavramların ortak yanı, ama aralarında başlıklar da yok değil. "Konup göçücü olmak, hep konup göçücü, /-han misali bir dünya / ve bizim olmayan gökleri seyretmek, / bizim olmayan insanların arasında yaşamak / bizim olmayan şarkıları mırıldanmak..."³² diye tanımlıyor Asturias bir şiirinde sürgünü. Çoğu kez politik nedenlerle sürgüne gönderilenler, ülkelerinden sürülenler olduğu gibi, kendilerini güvencede görmedikleri için ülkelerini kendi istekleriyle terkedener yani sürgünü kendileri seçenler de az değil. Ama her sürgünün ardında bir karşı koyma, başkaldırı, dayatılanı kırma, kısacası bir 'kaçış' yer alıyor. Bu nedenle de Thomas Mann, Stefan Zweig, Pablo Neruda, Yannis Ritsos, Julio Cartazar v.b. adlar için hep aynı ortak

²⁹ 1933-1944 yılları arasında Almanya ve Avusturya'dan aşağı yukarı toplam 500-600 akademisyenin sürgün olarak geldiği söyleniyor. Çoğu eşleri ve çocuklarıyla birlikte geldikleri için sayı bu denli yüksek gözüküyor.

³⁰ Feridun Andaç (yay. Haz.), *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*, İstanbul 1996, s.11.

³¹ Türkçede kullandığımız bu değişik terimlerin yabancı dillerdeki karşılığı bir 'Exil' sözcüğünde, bir de (Almancadaki) 'Migration' sözcüğünde odaklaşıyor. Türkçede 'siyasal göçmenlik' ya da 'sürgün' derken bundan daha çok Exil'i anlıyoruz; 'mültecilik/göçmenlik' ise Migration karşılığı kullanılıyor

³² Miguel Angel Asturias, *Ve Sen, Sürgün*, çev. Eray Canberk

payda söz konusu. Sürgünü yaşayanlardan biri olarak Bertolt Brecht 'sürgün' ya da 'göçmenlik' kavramlarını şöyle tartışıyor "Göçmenlik Adlandırması Üzerine" adlı şiirinde:

"Bize taktıkları bu adı yanlış buldum hep:
Göçmenler.
Göç edenler anlamına geliyor bu: Ama biz
göç etmedik ki, özgür irademizle
başka bir ülke seçerek. Orada yerleşmek amacıyla
başka bir ülkeye gitmedik ki, orada kalmak için belki de sonsuza dek.
Hayır, biz kaçtık. Kovulduk biz, sürgün edildik.
Bir vatan olmamalı bizim için, bir sürgün ülkesi olmalı
bizi alan ülke ..."³³

"Sürgünlük ve mültecilik dışardan bakıldığında aynı, içerden ise iki farklı kutup. Sürgün bireysel, kişinin kendi görüşü, mülteci ise kamusal. 'Sürgünüm' sözünde bir başkaldırı, 'mülteciyim' sözünde ise bir boyun eğmişlik vardır"³⁴ diyor Güven Turan da. 1933'te Türkiye'ye gelen Alman bilim adamları için de durum çok değişik değildir, onlar da bu tanımlara uyarlar. Onların da bir çoğu sürgüne zorlanmış, ülkelerini gönüllü olarak kendileri terk etmişler, başka bir deyişle kaçmışlardır. Ama kimisi için Türkiye, Brecht'in dediği gibi, yalnız ilk fırsatta terk edilecek bir 'sürgün ülkesi' olarak kalmış, kimisi için ise yeni bir vatan olmuştur. Sürgünün günümüzdeki değişik bir örneği de ülkelerini ekonomik ya da politik nedenlerle terkeden, ama bu kez (çoğunlukla) Almanya'da yaşamayı seçenlerdir. Bu seçimleri onlara bir kazanç sağlayabileceği gibi, pek çok şeyi yitirmelerine de yol açabilmektedir.³⁵ Gerçekten, Paris'te yaşamayı seçen ve "Yeryüzünde Bir Sürgün" olarak tanımlanan İspanyol yazar Juan Goytisolo'ya göre, "sürgün sınavı, yazarı kendi gerçeğiyle yüzleştiriyor; hiç kimse o sınavdan yara almadan çıkmış olmakla övünemez. Yalnızca ve

³³ "Über die Bezeichnung Emigranten", *Svendborger Gedichte*'den (Svendborg Şiirleri), 1933-1938.

³⁴ Güven Turan, "Sürgünün Sınırı Var mı?", *Kitap-lık (Sürgün Dosyası)*, sayı 34/Güz 1998, s.154.

³⁵ Bu konuda bkz. Ülker Gökberk, "Sürgünde Yazın, Yazında Sürgün: Yüksel Pazarkaya'nın Ben Aranıyor'una Bir Yaklaşım". *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi VIII*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993, s.75-109..

bütünüyle doğdukları ülkeye bağlı bulunan yazarlar vardır, onlar için sürgün ölü bir zamandır; bazılarıysa benimsedikleri ülkeye az çok başarıyla uyum sağladılar; üçüncü bir grup, terkettikleri ülke gibi yerleştikleri ülkeye de yavaş yavaş yabancılaştıklarını duyarlar".³⁶ Bugün Almanya'da yaşamayı seçen Çek yazar Ota Filip de "yaban ellerde yaşamamanın insanı hasta ettiği"nden yakınanlardandır. Ona göre, "Göçmenler, ya da anayurtlarını yitirmiş kişiler, öteden beri çağlarının tarihine yenik düşmüş insanlardır".³⁷ Bulgar kökenli yazınbilimci Tzevan Todorov ise ülkelerinden uzakta yaşayanları, "yurdunu yitirmiş, ama buna karşılık bir yurt edinmemiş, dolayısıyla da çifte dışlanmışlıkla yaşayan" kişiler diye tanımladıktan sonra, Ota Filip'in tersine, sürgünlük yaşantısında kişiyi bağımsız kılan, onu yeni bir özgürlüğe doğru götüren olumlu bir yön de bulmaktadır: "12. yüzyılda Hugh of St.Victor'un dile getirdiği ideali bugün en iyi biçimde yeniden canlandıran, sürgündeki insandır; bu içrealin başlangıçtaki anlamında olmasa bile. Hugh of St.Victor şöyle demişti: Kendi ülkesini güzel bulan kişi, yalnızca bir acemidir; her ülkeyi kendi ülkesi sayan insan, güçlüdür artık; ama ancak bütün dünyayı bir yabancı ülke gibi gören kişi yetkindir (Fransa'da yaşayan bir Bulgar olarak ben bu sözleri, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan bir Filistinliden, Edward Said'den aktarıyorum; Said de bu sözleri Türkiye'de sürgün yılları geçirmiş olan bir Almanda, Erich Auerbach'da bulmuştu)."³⁸

Özel bir sürgün: 'bizim' ve 'onların' bakışı

Romanist Erich Auerbach gibi, Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türk üniversitelerinin kuruluş çalışmalarına katılmak üzere Türkiye'ye gelen öbür Alman bilim adamlarının bu sürgünü nasıl değerlendirdikleri, yabancı bir bilim adamı olarak genç Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşamamanın koşullarına nasıl baktıkları bizim açımızdan kuşkusuz çok önemli. Ama bizim Türk halkı/Türk aydını ya da üniversite/ milli eğitim çevresi olarak bu 'bilim sürgünleri'ne nasıl baktığımız da önemli. Elde bulunan belgeler, bizim onların varlığına, yeni kurulmakta olan İstanbul ve Ankara üniversitelerine

³⁶ Juan Goytisolo, *Yeryüzünde Bir Sürgün*, hazırlayan ve çeviren Neyire Gül Işık, İstanbul 1993, s.81.

³⁷ Ota Filip, "Keine Wehleidigkeit, bitte", in: I.Ackermann/Harald Weinrich (Hg.), *Eine nicht nur deutsche Literatur*, München 1986, s.82-87.

³⁸ Tzvetan Todorov, *Die Eroberung Amerikas. Das Problem des Anderen*, Frankfurt/M 1985, s.294.

hem yönetim, hem de bilim açısından katkılarına ve özellikle de genç kuşak Türk bilim adamlarını yetiştirmiş olmalarına olumlu yaklaştığımızı gösteriyor: "Genel olarak memnuniyetle görülmüştür ki, misyonlarındaki ideal görevlerinin bilincinde olan bu misafir profesörler, arkalarında yalnız iyi bir isim değil, aynı zamanda üzerinde hedefe doğru ilerlemeyi mümkün kılan ve ilerlenebilecek bir iz de bırakmışlardır."³⁹ Onlara hükümet komisyonlarında görevler verilmiş olması da, 'bizim' onlara verdiğimiz değeri göstermesi açısından önemlidir. Yeni kabul edilen İsviçre Medeni Yasası ile İtalyan Ceza Yasası'nın Türk toplumuna ve üniversite çevresine anlatılmasıyla Ernst Hirsch ve Andreas Schwarz gibi hukukçular görevlendirilmiştir. İktisat ve maliye alanlarında da Neumark gibi profesörlere hem büyük görevler verilmiş, hem de görüşlerini açıklamaları konusunda özgür bırakılmışlardır: "İçimizden biri hükümetin ilan ettiği amaçlara ters düşen bir ekonomi politikası önerdiğinde bile, hükümetin profesörlerin tutumunu hemen hemen hiçbir zaman eleştirmediğini kayda değer görüyorum. Gerçekten resmi makamların hoşuna gitmese bile, bilimsel bulguların engellenmeden ve cezalandırılmaksızın ilan edilebildiği ve böylelikle geniş kamu oyunun eleştirisine sunulabildiği bir ülkede çalışabilmeyi şükranla karşılamalıydık."⁴⁰ Öbür yandan, "Alman ve Türk meslektaşlar arasındaki yakınlık, mültecilerin gidişinden sonra da, birçokları tarafından kişisel ilişkilerle sürdürülmüştür. Kendilerine misafir konferansçı olarak davetler gelmiş, Türkiye'de misafir olarak bir sömestre ders verme ricasında bulunulmuştur. Her profesörün ölümünde anma törenleri düzenlenmiştir..."⁴¹ (Tıp Fakültesi'nde çalışan iç hastalıkları uzmanı Erich Frank 1957'de İstanbul'da öldüğünde devlet töreni ile gömülmüştü). 'Bizim', Alman mülteci profesörlere verdiğimiz değerlerin bir başka göstergesi de, örneğin Fritz Arndt, Curt Koswig, Fritz Neumark gibi bilim adamlarına İstanbul Üniversitesi'nce onur doktorası verilmiş olmasıdır. Bazılarının Türk uyruğuna geçmeyi ya da Müslüman olmayı seçmeleri de yine 'bizim' açımızdan olumlu göstergelerdir. Brecht'in sürgün tanımının tersine, bu bilim adamlarının bir bölümü Türkiye'de sürekli kalmaya karar verirken, bazıları da Almanya'da emekli olduktan sonra Türkiye'ye dönmüştür. Çünkü

³⁹ Hikmet Birand, "Die Entwicklung des Hochschulwesens in der Türkei und der deutsche Beitrag dazu", Ankara Üniversitesi Yayınları No.49, Ankara 1960

⁴⁰ Neumark, *Boğaziçine...*, s.170.

⁴¹ Widman, *Atatürk...*, s.180.

Türkiye'de yaşadıkları sürgün yılları, Alman profesörlerin çoğu için yaşamlarında yeni bir dönüm noktası olmuştur. Neumark'ın sözleriyle: "Öğretmen ve öğrenci arasındaki karşılıklı sevgi ve saygıya dayanan ve genellikle ölüme dek süren bağlılığa hemen hemen Türkiye dışında başka bir ülkede rastlamak mümkün değildir. Ben bu yakın bağlılığı öğrenci ve asistanlarımla birlikte yaşadım ve daima olumlu karşıladım."⁴²

Yeni bir ülkede 'yabancı' olmanın güçlükleri

Hirsch, Neumark ve Horst Widmann'ın anılarında, 'bizim' kendilerine gösterdiğimiz tüm bu olumlu tavır uzun uzun yer almakta, ama öbür yandan da yepyeni bir ülkede 'mülteci' olarak yaşamak zorunda kalmanın Alman bilim adamlarına ne tür güçlükler getirmiş olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye'ye çoğu ailesiyle birlikte gelmiş olan bu insanlar gündelik yaşamda bir yandan ev bulmak, yeni eşya edinmek, dilini hiç bilmedikleri insanlar arasında yaşamak gibi güçlüklerle uğraşırken, bir yandan da ulaşım koşullarıyla boğuşmak, çocuklarının okul sorunlarına çare bulmak gibi sayısız dertle karşı karşıya kalmışlardır. Bunların ötesinde, akademik yaşamlarını alıştıkları biçimde sürdürebilmek, kitapları olmadan çalışabilmek gibi, bilimsel yaşamlarında karşılaştıkları birçok sorunları da vardır. Horst Widmann, genelde ülkesini terk etmek, yeni ve kendisine yabancı bir ülkede yaşamak zorunda kalan 'mülteci' ya da 'sürgün'lerin karşılaştıkları bu zorlukları maddi ve toplumsal olmak üzere ikiye ayırmakta ve kendileri için toplumsal zorlukların daha ağır bastığını belirtmektedir. Yabancı bir ortamda, yaşamlarını toplumdan soyutlanmış bir biçimde sürdürmek zorunda kalmaları, çevreleriyle ilişkilerinin kopuk oluşu, akademik gelişmelerini de güçleştirmektedir. Zaten bunun sonucunda bir bölümü Türkiye'yi terk ederek, bu açıdan çok daha büyük olanaklar sağlayan Amerika'ya gitmeyi yeğlemişlerdir. Widmann'ın dile getirdiği başka bir önemli güçlük de 'bizden' değil de 'kendilerinden' kaynaklanmaktadır. Tüm çabalarına karşın, İstanbul'daki Alman kolonisi ile 'mülteci grup' arasındaki kutuplaşma giderek artmış, mülteci gruba düşmanca bir bakış ağırlık kazanmıştır. Ülkelerinden kaçmışlar, ama gene de Almanya'nın baskısından kurtulamamışlardır.

⁴² Neumark, **Boğaziçine...**, s.170.

Üzerlerindeki bu baskının yanı sıra bir de geldikleri bu yeni ülkede 'yabancı' olmanın sıkıntılarını yaşamışlardır. Özellikle de, yeni kurulan üniversite ile birlikte işlerine son verilen Darülfünun hocalarının öfkeleri, yabancı ve yerli profesörler arasında ortaya çıkan gerilimler, gazetelerde çıkan yabancı düşmanı yazılar ile hesaplaşmak durumunda kaldıklarını gene kendi yazdıklarından öğreniyoruz. Ancak Neumark gene de Türk tarafının olumlu tutumunu özellikle vurgulamaktadır: "Katlandığımız birçok güçlüklerin yanı sıra koşulları hafifleten bazı durumlar da vardı. Türk asistan ve öğrencilerle ilişkiler oldukça içtenlikle sürdürülmekteydi. Türk konukseverliği bizi de etkilemişti. Türk meslektaşlarla genellikle iyi iş ilişkileri kurulmuştu. Türk öğrencileriyle olan ilişkiler de birçokları için sürekli bir sevinç ve tatmin kaynağıydı."⁴³ Neumark'ın bu sözleri her iki tarafın, Türklerin ve mülteci profesörlerin bakışını, birbirlerini değerlendirme biçimlerini bir arada yansıtmaktadır. Kurulan bu olumlu ilişkiler yeni ülkeye uyum sağlamaya yardımcı olsa da, Alman hocaların, Goytisol'o'nun dediği gibi, sürgün sınavından yara almadan çıkmaları söz konusu olabilir miydi? Hirsch'in anıları da Neumark'inkine benzer bir bakışı dile getiriyor olsa bile, onun, Cumhuriyetin 10. yılında Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirilen görkemli kutlamalara çağrılışını değerlendiren şu sözleri sürgünlük olgusuna buruk bir bakışı da gizleyemiyor. "Ve işte ben, kendi Alman vatanında Yahudi olduğu için hor görülen, 'aşağılık' ırka mensup olduğu için işgal ettiği mevkilerden kovulan, evini yurdunu terk edip, yabancı ülkelere kaçmak zorunda bırakılan ben, 'mülteci' ben, 'dünyanın bir ucundaki Türkiye'de bir zamanların taht salonu olan bu mekânda, ülkenin ilk bin seçkininden sayılan, saygıdeğer bir Alman profesör sıfatıyla hazır bulunmaktaydım!"⁴⁴ Ama öbür yandan 'yabancı' olma durumunun değişmediğini, değişmesine de olanak olmadığını vurguluyor Hirsch: "Her şeye rağmen 'yabancı profesörler', yabancı ve başlangıçta entegre olmayan ve arada geçen zamanla da anlaşıldığı gibi entegre olması mümkün olmayan küçük bir azınlık oluşturdular. Bu küçük azınlık, bir yandan etnik ve dinsel bakımlardan halk kitlesinden ayrıldığı gibi, iş sözleşmeleri bakımından da Türk meslektaşlarından ayrılıyor, ayrıca dilini, gelenek ve göreneklerini koruyarak, topluma uymayı hem reddediyor, hem de bunu istese bile başaranıyordu. Bütün bu nedenlerden ötürü de Türk

⁴³ agy., s. 170.

⁴⁴ Hirsch, *Hatıralarım...*, s.240.

kamuoyuna itici geliyordu. Bizler yabancı profesörlerdik ve halkın çoğunluğu için, içimizden bazılarına on yıllık faaliyet süresinden sonra Türk vatandaşlığı verildiği halde, gene yabancı profesör olarak kaldık."⁴⁵ Ama gene de Arndt, "İstanbul'da 24 yıl yaşadım. Bir Avrupalı için kaçınılmaz zorluklarına rağmen Türk halkını sevmeyi öğrendim" diyebiliyor, Braun 1959'da Almanya'ya döndükten sonra, "İkinci vatanımı ölmeden önce bir daha görmek, Türk arkadaşlarım ile görüşmek" istiyor, Ernst Reuter mektuplarında Türkiye'den sürekli 'vatanım, vatanımız' diye söz ediyor.

Sığınan ülke her sürgün için yeni bir vatan mı?

Çoğu sürgün-yazarda, sığınan ülkeyi sürgün yaşantısı içinde 'ikinci vatan' olarak görmek ya da görmemek önemli bir sorun olarak karşımıza çıkıyor. Brecht, geldiği yeni ülkede hep geçici olduğunu, kendi ülkesini isteyerek terk etmediğini, buna zorlandığı için sürgünü seçtiğini söyleyenlerden. Bu nedenle de sığınan ülkenin geçici olduğunu, yeni bir 'vatan' olamayacağını düşünüyor. Gerçi Türkiye'ye sürgün olarak gelen Alman bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu, ikinci vatanları sayabilecek denli bu ülkeyi benimsiyorlar, her türlü zorluğa karşın ona uyum sağlamayı seçiyorlar. Ama onların bu olumlu bakışlarının yanı sıra farklı düşünenler de yok değil. Örneğin Prof. Roepke bunlardan biri: "Bazıları ciddi olarak Türk vatandaşlığına geçmeyi düşünüyor. Ben bunu kendi açımdan reddediyorum. Türklerin Viyana önünde 1683'te başaramadıklarını bugün yapmalarına birey olarak izin vermek istemiyorum"⁴⁶. Aynı doğrultuda düşünen birçoklarının da, burada kendilerinden beklenenleri yerine getirmek zor geldiği için, kısa bir süre sonra Türkiye'yi terkederek Amerika'ya yerleştiklerini görüyoruz. Ama Türkiye'den hemen ayrılmamış ve kocasıyla birlikte 1934-38 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde okutman olarak çalışmayı seçmiş olmasına karşın Dr. Liselotte Dieckmann 1964'te yayımladığı bir yazısında yukarıda sıraladığımız örneklerden çok farklı bir değerlendirme yapmaktadır.⁴⁷ Büyük Mübadele'de Rum aydınların Yunanistan'a gönderilmesi, ya da çoğu Ermeni aydınının

⁴⁵ agy., s.247.

⁴⁶ 'Yol Kültür Forum' tarafından düzenlenen **Exil Türki (Türkiye'deki Alman Asıllı Politik Göçmenler, 1933-1945)** adlı serginin Jan Cremer ve Horst Przytulla tarafından yayına hazırlanan ve 1991'de genişletilmiş ikinci baskısı yapılan katalogundan yapılan bu alıntının kaynağı belirtilmemiş.

⁴⁷ Dieckmann'ın bu yazısı Prof. Baade tarafından eleştirilmiştir: **MDTG, Heft 63, Oktober 1965, S.15.**

"kökünün kurutulması" gibi davranışlarla Türkiye'nin kültürel açıdan zayıfladığını ileri süren Dieckmann'ın gözünde Atatürk, "Türkiye'nin Müslüman geçmişi ile arasındaki bağı koparmış, dilde yapmak istediği temizlikle de bunu hızlandırmıştır". Bunların sonucunda da yetişen yeni bir kuşağın "birçok açıdan Nazilere benzeyen bir tutum sürdürdüğünü, yeni gelişmekte olan durumu benimsediğini ve tutkulu bir biçimde bu yeniliklere katıldığını" ileri sürmektedir.⁴⁸ Liselotte Dieckmann da birçokları gibi, yaşadıkları güçlüklerden söz etmekte, ama dışardan parlak görülmesine karşılık Türkiye'de yaşanan sürgünün "çok zor ve çoğu zaman acı ile dolu" olduğunu söylemektedir. İstanbul Üniversitesi'nde dekanın peşlerine gizli polis bile taktığını, oluşan huzursuz çalışma ortamında Türk hocalarla yabancılar arasında korkunç bir rekabetin sürdüğünü, hastanelerde ise Türk personelle Alman doktorların anlaşmazlıklarının çok kötü sonuçlar doğurduğunu anlatmakta; Türk hükümetinin bürokratik tutumu yüzünden, yeni açılan Botanik Enstitüsü için Hollanda'dan getirilen bitkilerin gümrüklerde çürümeye terk edildiği gibi örnekler vermektedir.

Hirsch'in anılarında dile getirdiği, Türkiye'ye uyum sağlamayı reddeden az sayıdaki Almandan birinin de Liselotte Dieckmann olduğu anlaşılıyor: "Günlük dertlerin ötesinde en önemli sorun, uyum sağlayamamamızdı. Bu bizim suçumuz muydu, yoksa çevre koşullarının mı, bilemem. Alman bir profesörün alışkanlıklarından hiç de kolay vazgeçemeyeceğini bugün de biliyoruz. Gerek maddi açıdan, gerekse fikir açısından büyük beklentilerle gelmiştik ve sanıyorum bir ütopya peşindeydik. Ama levantenleri tanıyan bilir, oradaki yaşama uymak, gerçekten tüm değer yargılarını değiştirmek demektir. İstanbul'a 'takılıp kalan' birçok Avrupalı tanıdım. Ya, İngilizlerin kolonilerinde yaptığı gibi, alışık oldukları yaşama düzenini olduğu gibi korumuşlardı - o zaman da yabancı olarak kalacaklardı. Ya da çevrelerine uyumuşlardı - o zaman da çoğu düşkün bir durumda gözüküyordu. ... Ve böylece, sunacak çok güzel ve ilginç şeyleri olan, ama bizleri içinde eritmeyi başaramayan bir ülkeyi birbiri ardına terk ettik. Birçoğumuz savaştan önce Amerika'ya yerleşti, Türkiye deneyiminden sonra oraya uyum sağlamak çocuk oyuncağıydı. ... Bir çokları ise o denli asimile olarak Türkiye'de kaldı ki, bugün bile Almanya'ya geri dönmek istemiyorlar. Ama çokları için

⁴⁸ Liselotte Dieckmann, "Akademische Emigranten in der Türkei", in: Egon Schwarz und Matthias Wegner (Hg), **Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil**, Hamburg 1964, S.123.

Türkiye yılları sürgün yaşamının ancak bir dönemi idi ve orası zor günlerde sığınılan bir ülkeydi. Bunun için de şükran duyuyoruz gerçi, ama Amerika'nın olduğu gibi bize ikinci bir vatan olmadı Türkiye."⁴⁹

Dünya tarihinde çeşitli dönemlerde, en çok da 20. yüzyılda birçok sürgün olayıyla karşılaşırız. Günümüzde de sürgün (Exil) ve mültecilik (Emigration) çoğu kez birlikte sürüyor. Ne denli yakınırlarsa yakınsınlar, yaşanan bu durumların kişilere, özellikle de yazarlara büyük olanaklar sağladığını, yaşadıklarını yazma isteğinin onları üretkenliğe zorladığını da görüyoruz. Bugün çoğu kez bir Batı Avrupa ülkesinde, özellikle de İsveç ya da Almanya'da yaşamayı/çalışmayı seçenlerin durumları 'sürgün' tanımından çok 'göçmen/mülteci' tanımına uyuyor. 1933'te Türkiye'ye gelen Alman bilim adamları için durum galiba biraz daha değişik. Onların içinde de 'mülteci' olarak Türkiye'ye gelenler varsa da çoğu, Nazi yönetiminden kaçanlardan, bir 'sürgün ülkesi' olarak Türkiye'yi seçenlerden oluşuyor. Ama olayın ilginç yanı, yaşadıkları tüm güçlüklerle ve eksiklerle karşılaştıkları hemen hemen tümünün kendilerini Türkiye'nin genç bilim ordusu içinde bulurken mutlu olmaları. Dilini bilmemelerine karşılaştıkları gençlere bir şeyler öğretebilmelerinin, her alanda yapılmakta olan yeniliklere katkıda bulunabilmelerinin ve tüm çabalarında büyük bir coşkuyla karşılanmalarının, zamanla onların da bu coşkulu havaya kendilerini kaptırmalarına, hatta mutlu olmalarına yardım ettiği görülüyor. Anılarını okuduğumuzda da şu kaniya varmak yanlış olmuyor: Bu farklı bir sürgün!

Summary

The starting points of this paper are the German university professors, who in 1933 ran away from Hitler's reign and came to Turkey; and the role these professors played during Atatürk's university reform in 1933.

I would like to approach the issue from both, their and, our perspectives. First, the role these professors played during the foundation process of Istanbul University will be discussed from our viewpoint. Then, I will assess their views towards exile. Hence, Prof. Hirsch and Prof. Neumark's memoirs, as well as Prof. Horst Widmann's scientific researches will be taken as a basis.

⁴⁹ agy., s.125.